

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 126 2005

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2006 och för recensioner 1 september 2006.

Uppsatsförfattarna erhåller särtryck i pappersform samt ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapetets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 91-87666-23-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2005

folkbildning, alltifrån ”Läsebok för folkskolan” till psalmboken. Olle Sirén skildrar konkret och mycket upplysande, hur en praktupplaga av ”Fänrik Ståls sägner” av Nikolaj II:s gemål Alexandra Feodorovna våren 1901 återsändes till ägaren av Söderströms förlag med motiveringen, att samlingen förolämpade den ryska krigsmakten och var klart Rysslandsfientlig till sin huvudtendens. En tysk specialist Robert Schweitzer har mönstrat ett antal tyska översättningar av ”Fähnrich Stahls Kriegsgeschichten” och funnit, att de ofta använts för politiska syften, så till exempel i den tyska krigspropaganda som under första världskriget utvecklades för att stoppa ryssarnas framfart i Baltikum.

Boken inleddes med Horace Engdahls inspireerade anförande vid Svenska litteratursällskapets i Finland årshögtid i Senatshuset i Helsingfors den 5 februari 2004. Nationalsången ”Vårt land”, enligt talarens mening ”en av de starkaste dikterna i svensk poesi, vilket kan vara svårt att se genom de mörknade skikten av vana och pietet”, blir föremål för en kärleksfull närläsning. Särskilt lyfter Engdahl fram adverbet ”här” som en suggestiv fosterlandsmarkör: ”och här och här är detta land, /Vårt öga ser det här.” Av ständige sekreterarens lyriska hänförelse framgår det tydligt, att den mot Svenska Akademien en gång så fientlige Runeberg nu slutgiltigt blivit tagen till nåder.

Thure Stenström

Svante Hansson, *Den förste Bonnier*. Bonnier fakta. Stockholm 2004.

På senare år har bokhandels- och bokförläggarfamiljen Bonnier blivit föremål för ett antal historiska framställningar. Per I. Gedin utkom 2003 med ett större verk om Karl Otto Bonnier och hans tid under titeln *Litteraturens örtagårdmäsare*, som väckte berättigad uppmärksamhet och dessutom nominerades till Augustpriset. Det var ju Karl Otto, son till Albert Bonnier senior och grundare av Albert Bonniers förlag 1837, som på 1930-talet utkom med det klassiska flerbandsverket *Bonniers. En bokhandlarefamilj*. I detta behandlas inledningsvis familjens bakgrund i Tyskland och Gerhard Bonniers överflyttning till Danmark. Men tonvikten ligger förstas på de tre söner Adolf, Albert och David Felix och deras etablering och verksamhet i Sverige.

Även Karl Ottos farfar Gerhard Bonnier (1778–1862) ägnas en alldeles egen bok genom att Svante Hansson på beställning av Bonnier-familjen tecknat hans levnadshistoria i *Den förste Bonnier*. 2004 var det nämligen 200 år sedan den invandrade juden Gerhard Bonnier på allvar började sin bokliga verksamhet och fick bosättningsstillstånd i Köpenhamn. Svante Hansson är synnerligen lämpad för uppgiften i egenskap av historiker med särskilt djupa kunskaper om judisk historia. Men arbetet innehåller också betydande bokhistorisk forskning som bygger på källmaterial, som tidigare i stort sett varit obearbetat.

Det bör först och främst fastslås att det är en gedigen arbetsinsats som Hansson åstadkommit tryckt i ett vackert klotband. Arbetets grafiska form skänker undersökningen ett drag av exklusivitet som ofta företagsmonografier får. Men detta yttre fenomen hindrar inte att Svante Hansson som skribent och historisk forskare undviker i stort sett alla de faror som genren jubileumsbok kan föra med sig. Det är skönt att slippa alltför hovsamma och överslätande karakteristiker. Förhållandet till Karl Otto Bonniers historik är befriande självständigt.

Hansson har verkligen lyckats lära känna människan Gerhard Bonnier. Han griper sig an med forskningsuppgiften likt en detektiv på spaning efter en gäckande person och gör eftersökningar i många arkiv. Gerhard Bonnier har naturligen varit mindre bekant för oss svenskar, eftersom han framförallt verkade i Danmark. Svante Hanssons djupa engagemang i och kunskap om europeisk historia har givit ytterligare dimensioner till en biografi som hade kunnat bli tunn och andefattig om den skrivits med enbart bokhistoriska förtecken.

Dispositionen av arbetet är föredömlig. Den är huvudsakligen tematisk och fångar på ett välstrukturerat sätt huvuddragen hos länebibliotekarien, bokhandlaren, bokförläggaren, författaren och slutligen juden Gerhard Bonnier. Efter ett inledande kapitel som översiktligt tecknar Gerhard Bonniers livsbana följer ett initierat avsnitt om de judiska rötterna i Dresden. Här föddes 1778 Gutkind Hirschel, som senare skulle ta sig det franskklingande namnet Gerhard Bonnier, troligen mer lämpligt för att flyta in i det nya danska hemlandet från 1801. Vi får på köpet en god inblick i judarnas situation och villkor. Svante Hansson resonerar lärt och ledigt inom detta sitt specialområde. Den judiska bakgrunden tonades snarast

ned hos den mer sekulära Karl Otto Bonnier. De källkritiska problemen kring Gutkind Hirschels härkomst (och namnbyte) föranleder författaren att gå varsamt till väga. Motsägelsefulla källor gör att slutsatser och tolkningar blir sköra hypoteser. Dock hävdar Hansson med rätta att han ”kun- nat teckna en betydligt fylligare bild av Gerhard Bonniers bakgrund än vad Karl Otto Bonnier kunde ge”. (s. 19)

En grundlig språklig och litterär utbildning, som Gerhard Bonnier erövat i Tyskland, ville han även skänka sina barn. Elva barn fick han med sin dansk-judiska fru Ester Elkan, alla födda i Köpenhamn 1804–1822. Främmande språk prioriterades, och Bonnier arbetade till att börja med som språklärare. Franska var hans bästa språk och användes till att börja med i korrespondensen med de danska kunderna. Engelskan var det lite sämre beställt med medan tyska och judetyska (jiddisch) lär ha varit det dagliga språken under uppväxten inom familjen. I Köpenhamn mötte den invandrade juden ett mindre konservativt samhälle än i Dresden. Den judiska upplysningen eller emancipationen hade så småningom börjat få fäste, vilket innebar att judarna fick ökade möjligheter att vinna medborgerlig likställighet. Hansson betonar dock att Gerhard Bonnier inte hade några tankar på att gå över till kristendomen, utan förblev en lojal jude.

Den första bokliga verksamheten som Gerhard Bonnier gav sig i kast med var att bedriva lånebibliotek. För att få bosättningsstillstånd krävde myndigheterna att judarna visade att de hade investeringskapital eller annan förmåga att försörja sig. En starkt bidragande orsak till att Bonnier fick stanna var nog också att han gifte sig med en dansk kvinna. Hansson skärskådar lånebibliotekets samling, som blev en viktig beståndsdel i Bonniers framtida verksamhet. Litteratur på tyska och franska dominerande. Hansson har inte närmare analyserat innehållet, och ett sådant företag skulle göra arbetet för voluminöst. Här saknar man möjligen en mer konkret redogörelse för hur många övriga lånbibliotek som fanns i Köpenhamn vid tiden för Bonniers etablering.

Lånebiblioteket kompletterades snart med en bokhandel. Bonnier kunde tack vare sina goda språk- och litteraturkunskaper hjälpa danska vetenskapsmän som förmedlare av utländsk litteratur. Många böcker som ingick i lånebiblioteket såldes senare i bokhandeln, menar Hansson. Frågan är om inte det motsatta förekom lika frek-

vent; att bokhandelns böcker som förblev osålda användes till utlåning. Bonnier gjorde affärsresor till Tyskland och England, knöt personliga kontakter med bokhandelns folk i den viktiga bokstaden Leipzig och uppvaktade inflytelserika kunder. Flera medhjälpare i Bonniers boklåda blev senare själva framträdande bokhandlare och bokförläggare såsom Carl Andreas Reitzel och Philip Gerson Philipson.

Kring 1810 innehade Gerhard Bonnier troligtvis den största sortimentsbokhandeln i Köpenhamn. Men affärerna gick allt sämre och slutade med konkurs 1821. Att mätta den stora familjen blev svårt. Sonen Adolf hade lärt upp sig hos fadern och reste 1827 till Sverige som ett ”resande ombud för Gerhard Bonniers bokhandel i Köpenhamn” för att försöka tjäna in pengar. Affärerna gick bra och även Gerhard reste i slutet av 1830 till grannlandet för att undersöka marknaden i Stockholm. Han etablerade en bokhandel för sonens räkning i oktober 1831 förenad med lånebibliotek och skötte verksamheten fram till maj 1832. Dock misslyckades Gerhard Bonnier, trots en väl förberedd och förankrad ansökan, att få uppehållstillstånd i Sverige. Adolf var inte sen att träda in i sin faders ställe. Resten är början på framgångssagan.

Vilken profil hade Gerhard Bonnier som förläggare? Den första förlagsartikeln med Bonniers namn på utkom 1804 och var kriminalhistorier översatta från tyskan. Detta inledde ett förläggarliv som pågick i 55 år. Svante Hansson har uppgjort en förteckning över Gerhard Bonniers förlagsprodukter på 266 alster, en ganska blygsam lista. De mest produktiva åren inföll 1815–1820. Under denna period startade Bonnier egen tidning och inköpte eget tryckeri. Men en fördjupad ekonomisk kris tvingade honom att ställa in betalningarna och avveckla tryckeriet i början av 1820-talet. Därefter satsade Bonnier främst på bokhandel och förlagsverksamheten blev obetydlig.

Drygt 30 % av den samlade förlagsutgivningen bestod i skönlitteratur inklusive dramatik. (Här anger Hansson knappt en fjärdedel, vilket är lite lågt räknat). För övrigt låg tonvikten på naturvetenskap och läromedel i språk. Den inhemska danska skönlitteraturen var sparsamt företrädd. Översatt fiktion och särskilt skådespel förekom frekvent helt i linje med tidens nöjesläsning. Att göra en analys av en förlagslista är inte någon enkel uppgift. Det kan lätt bli ett mekaniskt uppräknande av titlar. Men Svante Hansson har sökt

motivera sitt urval av kommenterade titlar och sätta in dem i sitt utgivningshistoriska sammanhang. En viktig poäng har här varit att relatera utgivningen till de kundgrupper som bokförläggare Bonnier riktade sig till.

Det var inte bara för den danska bokpubliken Bonnier arbetade utan även i minst lika hög grad vände han sig mot den tyska marknaden. Där saluförde han lärda skandinaver i tysk översättning och även i latinsk. Elias Fries och Carl Peter Thunberg kom glimtvis med i Bonniers utgivning. Men några större affärer var det inte fråga om. Efter det ekonomiska sammanbrottet 1821 blev det i stället en börda med osälda boklager och skulder hos kommissionären i Leipzig. Gerhard Bonnier utvecklades inte heller till någon betydande skönlitterär förläggare och saknade kontakter med den danska guldålderslitteraturen. Den var honom nog för främmande. Bonniers rätt djärva försök att bli en vetenskaplig förläggare av europeiskt format misslyckades, anser Hansson, på grund av att han splittrade sina krafter på alltför många projekt.

Bonnier startade nämligen 1816 en dagstidning i Köpenhamn, *Dagsposten*. Från 1818 blev han själv dess redaktör fram till nedläggningen ett år senare. Tidningen bestod främst i material som översattes från utländska tidningar. Bonnier tog över ett tryckeri som kunde användas för tidningsproduktionen. 1818 hade så Bonnier alla viktiga bokfunktioner i sin hand: lånebibliotek, bokhandel, tidning och tryckeri. Men året därpå lämnade den gode medarbetaren Reitzel bokhandeln, och Bonnier hann varken med förlag eller tidning. Det blev tidningen som fick stryka på foten. I samband med konkursen 1821 lades även tryckeriet ned. Bonnier var tillbaka på ruta ett.

Ett närmast okänt kapitel i Gerhard Bonniers liv torde hans författarskap vara. Vid en granskning av förlagskatalogen finner Hansson att förläggaren själv var det mest frekventa namnet som författare och utgivare till åtminstone en sjättedel av utgivningen. Hansson för här ett resonemang om problemen att dra gränser mellan rollerna förläggare och upphovsman. Med sedvanlig grundlighet vill Hansson till att börja med skilja ut de titlar som med säkerhet inte kan vara skapade av Bonnier själv. Därefter följer det som Hansson bedömer vara Gerhard Bonniers eget skriftställarskap. Läroböcker i språk och naturvetenskap, en broschyr i pedagogisk metodik, ett galleri över folkslag och resehandböcker för Sverige

och Norge hör till sådant som Bonnier mer personligen engagerade sig i. Men även i detta parti reserverar sig Hansson för att Bonnier knappast helt säkert kan ha varit författare. Det troligaste är nog att det rör sig om kompilat och översättningar, inte eget författande.

Frågan inställer sig om kapitelrubriken "Författaren" är riktigt relevant. Självklart skrev Bonnier förord, sammanställde och översatte texter osv., men hur mycket författare var han? Hansson har utfört ett värdefullt grundarbete och kommit med kloka slutsatser om förlagsprodukternas provinens. Men kapitlet väcker emellertid en hel del intressanta frågor om vilken definition som ordet författare egentligen ska ha.

Ett rejält kapitel om Gerhard Bonnier som jude sammanfattar att han fick en traditionell judisk uppfostran men att han under sin studietid kom i kontakt med den judiska upplysningen. I Köpenhamn levde judarna i ett s.k. semineutralt samhälle. Med anledning av en judefejd kring 1813 utgav Bonnier tidskriften *Nordlyset*, där flera olika skribenter deltog. Där hävdades bland annat att man inte fick dra alla judar över en kam. Här företrädde judiska upplysningsidéer för att överbrygga klyftor och eliminera de nidsbilder som florerade om judarna. Gerhard Bonnier övergav inte sin judiskhet. Sin egen familj lät han växa upp som judar, men inte isolerat utan i samspel med det övriga samhället.

Efter den misslyckade sejouren i Sverige återvände Gerhard Bonnier 1832 till Köpenhamn. Sonen Adolf hade övertagit den svenska marknaden. Möjligheterna för den åldrande Gerhard var begränsade. Dock fortsatte han i mindre skala med bokhandel och lånebibliotek. Dessutom utvecklade han en antikvarisk verksamhet. Till stor del fick sonen Adolf stötta fadern ekonomiskt. 1856 gjorde den gamle Bonnier en nostalgisk resa till Berlin, Leipzig och Dresden och två år senare ställdes han inför rätta för häleri. När Gerhard Bonnier gick bort 1862 fanns inte mycket av intresse i boklaget, som bestod av gamla begagnade skolböcker och en obskyr avdelning med onämbara verk. De efterlevande barnen hade inget materiellt arv att räkna med. Men det immateriella arvet blev desto viktigare. Flera av dem lockades in i bokhandelslära och förde familjenamnet vidare i ett nytt land och nya sammanhang.

Några randanmärkningar av formell art kan vara på sin plats. Hanssons arbete är inte försett med notapparat, men en käll- och litteraturför-

teckning finns. Möjligen hade det varit bättre att redovisa referenserna för varje enskilt kapitel. Nu är de tematiskt uppplagda och fungerar sämre i samspel med texten, i alla fall vid en noggrann och intresserad läsning. Dessutom skulle ett personregister ha gjort studien ännu mera användbar. Men detta är blott småsaker jämfört med alla de förtjänster som levnadsteckningen har. Hanssons arbete visar hur mötet mellan en källkritisk historiker och en enskild bokmänniska resulterat i en välskriven biografi av bestående värde.

Gunnel Furuland

Egil Törnqvist, *Strindberg som TV-dramatiker*. Carlssons. Stockholm 2004.

Den fyndiga omslagsbilden till Egil Törnqvists stora Strindbergsstudie utgår från en teckning av Strindberg sittande i salongen till sin Intima teatern. Men ett inlagt fält av ljus som reflekteras i dramatikers koncentrerade ansikte låter förstå att den lilla tittskåpsteatern vid Norra Bantorget nu snarare är att betrakta som en TV-skärm. Så lätt förflyttas vi från Intima teatern till den intimaste formen av teater; nämligen TV-teatern.

Titeln på Egil Törnqvists uttömmande arbete är kongenial inte bara med hans eget arbete utan även med Strindbergs egen teatersyn. Men sin djupa förtrogenhet både med Strindbergs dramatik och med TV-mediets möjligheter och begränsningar visar Törnqvist övertygande hur de dramer Strindberg skrev för sin Skandinaviska Försöksteater (1888–89), för den tilltänkta försöksteatern i Djursholm (1892) och för Intima teatern (1907) lika gärna hade kunnat skrivas direkt för TV. Strindbergs krav på ”en liten scen och en liten salong”, där ”själens finaste rörelser” kunde avläsas, och där den lågmälda dialogen ”skulle höras i var vrå, utan att det behövde skrikas” tillgodoses bättre av TV-mediet än av den samtida teatern som dramatikern kritiserade för dess tungfotade konventioner. Möjligheten att i närbilder fokusera på samspelet, följa de agerandes munrörelser, reglera ljudvolymen osv. gör TV-apparaten till den trollerilåda som i sin tur gör rättvisa åt trollkarlen Strindberg. Till raden av alla moderna företeelser som Strindberg sägs ha föregripit läggs alltså nu även TV-mediet.

Törnqvist har disponerat sitt stora material i vad han neutralt och sakligt kallar ”Förtext”, ”Hu-

vudtext” och ”Eftertext”. Förtexten beskriver de villkor som TV-mediet ställer på dramatexten; hur den så kallade ”lästextens” iscensättning som ”speltext” gör den till föremål för ett filmiskt berättande. Men eftersom TV-teatern formmässigt är att betrakta som en hybrid mellan scenteater och film bevaras och till och med förstärks *ordets* betydelse. Den svenska TV-teaterns historia ompänner en hybridartad utveckling som i TV:s barndom knappt var något annat än filmad scenteater för att sedan alltmer övergå i spelfilmens formspråk; något som också skulle komma att innebära den klassiska TV-teaterns död. Törnqvists studie stannar redan vid den 16 oktober, 1988, när *Påsk* i regi av Bengt Lagerkvist sänds för tredje – och som det ser ut – sista gången i svensk TV. Eftersom Bengt Lagerkvist även registrerade de första TV-teaterföreställningarna från 50-talet, när endast ljudbanden bevarades, kan cirkeln därmed sägas vara sluten. Vad Egil Törnqvist därför gör med exemplet Strindberg, är att han skildrar den svenska TV-teaterns uppgång och fall. Och eftersom televiserad scendramatik förvånande nog inte har ägnats något större uppmärksamhet, blir hans studie även att betrakta som ett pionjärarbete.

Huvudtexten i *Strindberg som TV-dramatiker* som omfattar närmare 300 av inalles 344 spatioösa sidor inventerar de 22 Strindbergspjäser som iscensatts direkt för TV. TV-adaptioner av scenframföranden, som redan gjorts för teater, liksom utländska TV-produktioner som visats i svensk TV, har uteslutits. Eftersom 11 av de TV-producerade Strindbergspjäserna iscensatts minst två gånger räknar Törnqvists inträngande inventering hela 33 produktioner. Tar man dessutom i beaktande att Törnqvist konsekvent skiljer på den strindbergska lästexten och de olika regissörernas speltexter så växer antalet bollar som han under studiens gång håller i luften till hela 55 stycken.

Alla dessa läs- och speltexter grupperas efter den genreindelning som brukar gälla för Strindbergs dramatik. Till de naturalistiska dramerna hör *Fadren*, *Fröken Julie*, *Fordringsägare*, och, som man kan tycka, något oegentligt även *Dödsdansen I*. Men eftersom de båda uppsättningarna av *Dödsdansen I* är övervägande realistiska har Törnqvist fört dem till den naturalistiska gruppen. Den naturalistiska dramakonventionen med ett slutet rum, där personerna, oftast borgerliga familjemedlemmar, agerar ut sina konflikter, visar sig svara bäst mot TV-teaterformen i dess ti-